

groningen en de industrialisatie van nederland

pim kooy

Pim Kooy is wetenschappelijk medewerker bij de vakgroep Economische en Sociale Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij is bezig met een promotieonderzoek naar de Groninger stadsgeschiedenis rond 1900. Dit artikel zal ook verschijnen in W.Knoop (red.), Monumenten van bedrijf en techniek in de provincie Groningen, dat wordt uitgegeven onder auspiciën van de culturele raad voor de provincie Groningen en de werkgroep "Monumenten van Bedrijf en Techniek" en dat dit najaar zal verschijnen.

inleiding

De eerste industriële revolutie heeft plaats gevonden in Engeland. Het begin ervan ligt in de periode 1740 - 1780. Overigens zijn de geleerden het er allerminst over eens wat nu precies onder een in industriële revolutie verstaan moet worden. Sommigen bedoelen er alleen snelle economische groei mee, terwijl anderen er een breed maatschappelijk verandingsproces onder verstaan, dat niet alleen economische kanten heeft, maar ook sociale, politieke en culturele. Bij al deze verschillen van mening is het echter wel zo, dat gemeenlijk als een hoofdkenmerk van een industriële revolutie wordt aangeduid: de enorme vergroting van de productie en de arbeidsproductiviteit door middel van snelle industrialisatie en technologische verandering.

Vroeger werd een industriële revolutie in de literatuur vrijwel uitsluitend opgehangen aan een rijtje uitvindingen, waarvan die van de stoommachine de belangrijkste was. Thans weten we, dat er wel wat meer voor nodig is en dat het echt niet lukt zonder voldoende kapitaal, infrastructurele voorzieningen, scholing, ondernemersgeest enzovoorts. Maar het valt niet te ontkennen, dat de techniek een uiterst belangrijke en onmisbare component geweest is. En ook een heel spectaculaire. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat de aandacht van de industrieel archeologen van meet af aan primair gericht is op deze eerste fase van de industrialisatie: het tijdperk van stoom en staal en spoorwegen, maar ook van minder tot de verbeelding sprekende technologische vernieuwingen -bijvoorbeeld in de textielsector- die echter nauwelijks minder belangrijk waren.

Met deze vroege industrialisatie heeft Engeland een voorsprong verworven, die pas in onze tijd volledig is verdwenen en nu zelfs in het tegendeel begint te verkeren. De industriële revoluties op het Europese vasteland en in de Verenigde Staten zijn pas in de tweede helft van de negentiende eeuw begonnen. België en Frankrijk waren koplopers -daar begon het al voor 1850- maar in de meeste landen kwam de industrialisatie pas in de tweede helft van de negentiende eeuw goed op gang.

Nederland had zelfs een heel late start. De lange traditie als handelsland, die tijdens de vereniging met het industrialiserende België (1815 - 1830) nog eens extra geaccentueerd werd, is hier zeker debet aan. Lange tijd is gedacht, dat de aanvang van de Nederlandse industriële revolutie zo tussen 1850 en 1870 gezocht moest worden. In deze periode vond er met name mechanisatie plaats in de scheepsbouw, de suikerfabricage, de textielindustrie, de grafische nijverheid en de papierindustrie. Erg belangrijk was ook het ontstaan van openbare nuts-

bedrijven, omdat de stedelijke gasvoorziening op gang kwam. Toch hebben onderzoeken van J.A. de Jonge overduidelijk aangetoond, dat pas omstreeks 1895 deze ontwikkelingen een zodanige omvang en reikwijdte hebben gekregen, dat het mogelijk is om -eventueel- van een industriële revolutie te spreken.

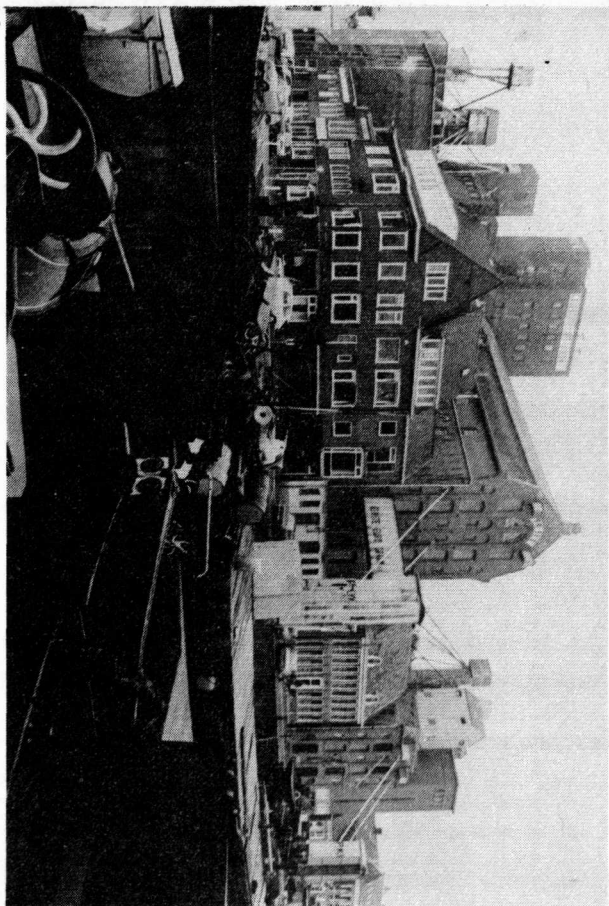
Dit gebeuren was niet gelijkelijk over het hele land gespreid. Het 'episch centrum' lag onmiskenbaar in Holland. Daar bevonden zich de meeste grootbedrijven met nationale en soms internationale betekenis (scheepsbouw, gist en spiritus, machinebouw) en daar vonden de meeste vernieuwingen plaats. Toch hebben ook de 'buitengewesten' een belangrijke bijdrage aan de economische ontwikkeling van Nederland geleverd. Door de verbeterde transport- en communicatiemogelijkheden -bijvoorbeeld kanalen en spoorwegen- werd het mogelijk, dat in de landprovincies al in de negentiende eeuw industrieën ontstonden met een supraregionaal voorzieningsgebied en dus landelijke betekenis. Voorbeelden hiervan zijn de textielindustrie in Twente, de zuivelverwerking in Friesland, de conservenindustrie in de Betuwe, de schoenfabricage in Noord-Brabant en voor Groningen de strokarton- en aardappelmeelindustrie.

Met deze laatste opmerking is Groningen binnen het beeld gekomen en is tevens aangestipt, dat Groningen in de economische ontwikkeling van Nederland een specifieke rol gespeeld heeft. In de nu volgende beschrijving van de industrialisatie in Groningen zal op dit aspect bijzondere nadruk gelegd worden. Daarmee immers worden 'wegwijzers' uitgezet naar monumenten van bedrijf en techniek, die elders minder bekend zijn, maar die wel degelijk in een landelijk overzicht thuishoren.

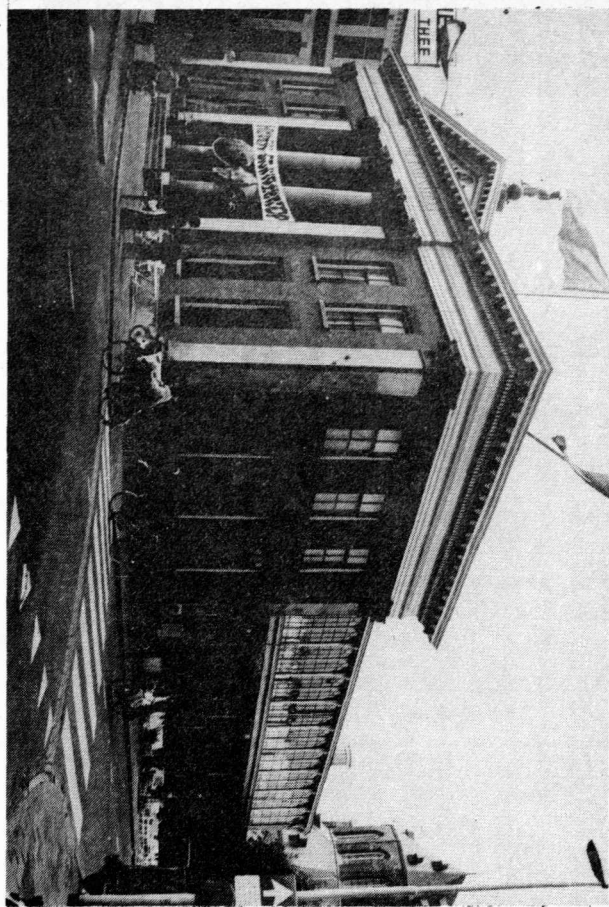
de stad omstreeks 1850

In 1851 vond in het Crystal Palace te Londen een wereldtentoonstelling plaats, die het einde van de industriële revolutie in Engeland markeert. De Engelse inzending, die de meest ingewikkelde machines omvatte, was een verpletterende demonstratie van het Engelse vernuft, de voorsprong en het technisch vermogen. Engeland was een industriële natie geworden.

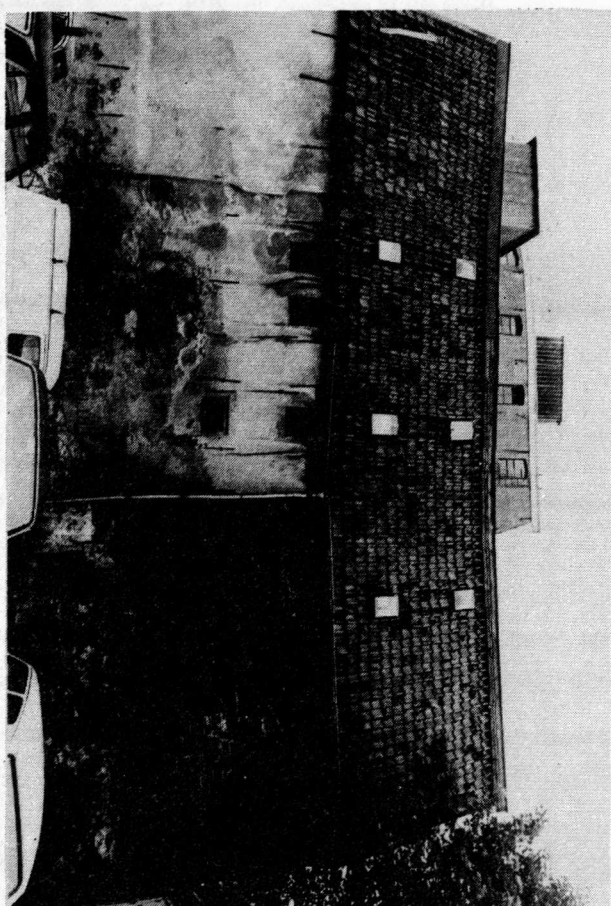
In datzelfde jaar 1851 werd op grond van de nieuwe gemeentewet het eerste "Verslag van den toestand der Gemeente Groningen" vervaardigd. Dit verslag bevat onder meer "eene opgave der voornaamste Fabrieken". Een groter contrast is nauwelijks

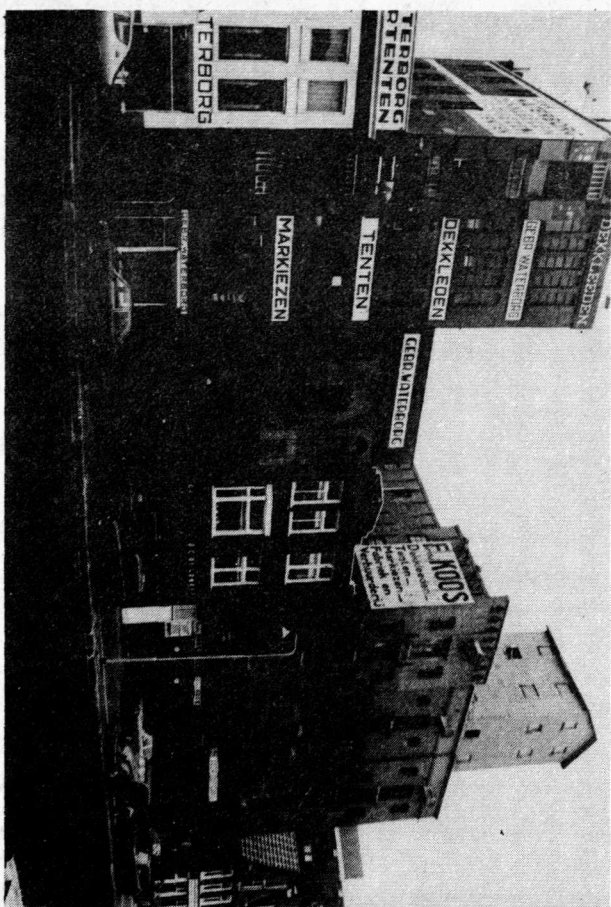
2

1

4

3

denkbaar. De volgende bedrijven werden als fabriek aangemerkt:

- Eene Machinale Vlasspinnerij met stoommachine van twintig paardenkracht.
- Eene electro-chemische Loodwit-fabriek met stoommachine van twaalf paardenkracht.
- Eene Machinale Koordslagerij, Veterbandvlechterij en Zweepmakerij met stoomkracht van acht paardenkracht.
- Eene Lettergieterij.
- Drie Bierbrouwerijen.
- Twee Kunst-azijnmakerijen.
- Vijf Windoliemolens en één stoomoliemolen, stoommachine van veertien paardenkracht.
- Vier Wind-pelmolens, waarvan één ook tras en een ander ook schors maalt.
- Zes Windhoutzaagmolens en één stoomhoutzaagmolen, stoommachine van zestien paardenkracht.
- Negen Touwslagerijen.
- Zes Vellenblooterijen.
- Eene Zoutziederij, de eenige in deze provincie.
- Twee Stijfsel-Fabrieken.
- Drie Zeepziederijen.
- Negen Leerlooierijen.
- Drie Cichoreidrooggers en branders.

De meeste bedrijfjes verdienen de naam fabriek niet. Verreweg het grootst was de in 1840 opgerichte vlasspinnerij aan de Turfsingel ter hoogte van de Vlasstraat. J.B.R.F. Dumonceau, graaf van Bergendal, is hier veertig jaar directeur van geweest. Volgens een opgave uit 1853 werkten er toen 20 mannen, 23 vrouwen, 23 jongens en 64 meisjes. Erg goed liep de fabriek niet. Er was hevige Engelse concurrentie, maar "Het bestuur stelt zijne beste pogingen in het werk, om deze inrigting staande te houden, mede op het oog houdende, dat dezelve een aanmerkelijk bedrag aan werkloonen onder de schamele klasse der ingezetenen verspreidt". Anno 1979 kan het bovenstaande als een modern geluid aangemerkt worden, maar in vroegere beschouwingen is het bedrijf ook wel met evenveel recht een soort sociale werkplaats genoemd.

Het tweede 'grootbedrijf' was de wolspinnerij etc. van Verschuur, Keiser en Co aan het Schuitendiep. Hier werkten in 1853 vijftien mannen, twaalf vrouwen, twintig jongens en zestien meisjes. Ook deze was enigszins noodlijdend, maar "zij gaat langzaam vooruit en men hoopt dat zij weldra eene zichzelf onderhoudende zaak zal zijn"(1854). De berichten bleven daarna een aantal jaren gematigd optimistisch. Verder had de loodwitfabriek veertien werknemers en op de lettergieterij annex drukkerij werkten 45 personen. Dit bedrijf, dat voortdurend prijzen won op internationale tentoonstellingen, werd echter in 1858 naar Arnhem verplaatst. Meer bedrijven met over de tien werknemers waren er niet.

Veel moderns valt er niet te bespeuren. Het gaat hier om traditionele bedrijfstakken en bedrijven, die een lokale markt verzorgden. Ook het luttel aantal stoommachines (vijf op een landelijk totaal van 364) verandert hier niets aan. Wel vond in 1851 een uiterst belangrijke ontwikkeling plaats: de stichting van de gemeentelijke gasfabriek. Deze zou spoedig de belangrijkste industriële werkgever worden en de energievoorziening van bedrijfs- en gezinshuishouding aan zich trekken. Groningen was dan ook geen industriestad. Het was een handelsstad. Al in 1473 had de stad zich het recht verworven, dat al het in de ommelanden verbouwde graan in Groningen ter markt gebracht moest worden. Dit recht werd in 1559 tot alle goederen uitgebreid. Deze stapeldwang werd later formeel afgeschaft, maar toen was er al een zodanige structuur ontstaan, dat Groningen de spil was geworden in een overwegend agrarisch ommeland. De stad was als een

spin in een web van wegen en waterwegen komen te liggen, zodat alle handelsstromen via haar liepen. Ook door de kolonisatie van de venen is de macht en centrumfunctie van de stad nog eens extra geaccenteerd.

Het is hier niet de plaats om dieper op deze handelsfunctie in te gaan. De scheepvaart komt in een ander hoofdstuk ter sprake en bovendien vormen handelskantoren en opslagruimten niet de eerste zorg voor industrieel archeologen, al dienen ze natuurlijk niet verwaarloosd te worden. Eén sector dient wel met nadruk genoemd te worden, omdat deze het beeld en het economisch klimaat van de stad in hoge mate bepaald heeft: de graanhandel. Terwijl de reikwijdte van de meeste handel niet groter was dan de provincie, was de Groninger graanhandel van landelijke betekenis. De graanhandels komen heel lang niet in de statistieken voor, omdat ze over het algemeen pas laat gemechaniseerd zijn en per bedrijf niet erg veel werknemers telden. Aan de Hoge en Lage der A, buiten de A-Poort, maar ook elders in de stad stonden echter talloze graanpakhuizen en volgens het naamregister van 1854 waren er toen 72 commissionairs en kooplieden in granen werkzaam. Ook een monument van de eerste orde, de in 1865 gebouwde Korenbeurs benadrukt de omstandigheid, dat Groningen het centrum van de binnenlandse graanhandel was.

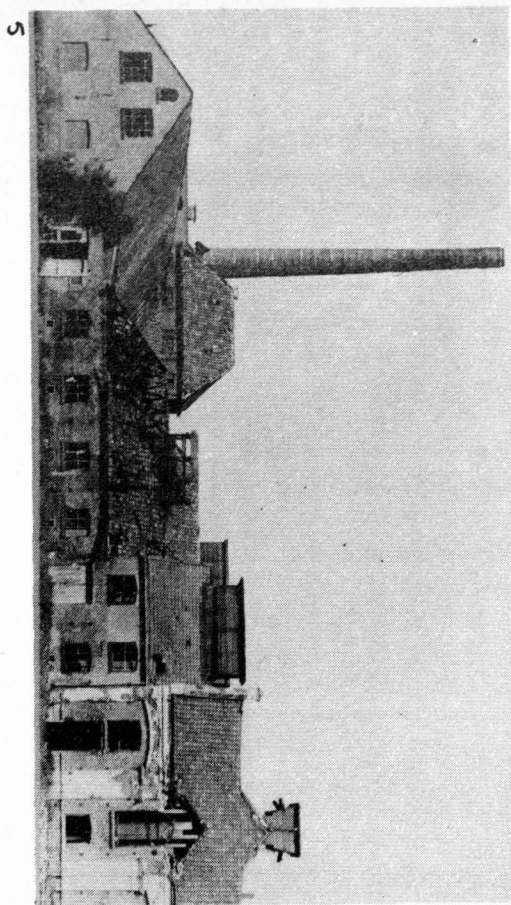
de provincie omstreeks 1850

In de rest van de provincie was van de moderne tijd nog minder te merken. Zo opvallend weinig, dat in het "Uitvoerig en beredeneerd verslag van den toestand der provincie Groningen" van 1853 de volgende passage tegenkomt:

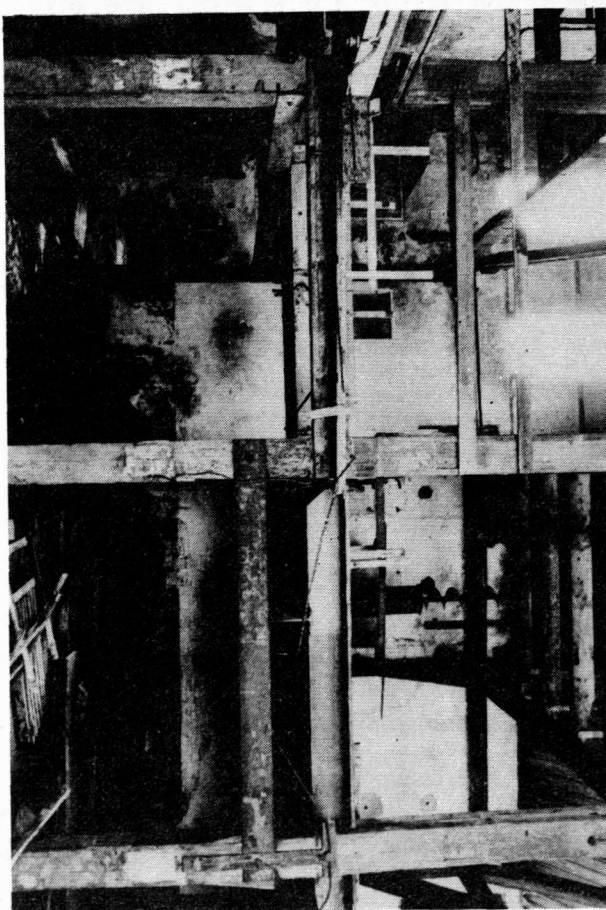
"Landbouw, handel en scheepvaart toch hebben derzelve bloei velen de daartoe vereischt wordende kapitalen in handen gegeven, en zonder dat er ooit vrees voor de verwaarloozing dier hoofdbronnen van welvaart behoefde te ontstaan, zouden er overvloedig hoofden en handen te vinden zijn, die, voor eenige tak van industrie opgeleid en gevormd, het fabriekwezen hier weldra zouden doen worden, wat het elders reeds voor lang is geweest, namelijk een hoofdmiddel van bestaan voor de zoogenoemde burgerklasse. Of het den kapitalisten aan lust ontbreekt, om zich aan het hoofd van bovenbedoelde ondernemingen te plaatsen, dan wel of de vrees voor eene niet vol te houden concurrentie met het buitenland hen aan den goeden uitslag hunner pogingen kan doen twifelen, durven wij niet te beslissen."

De nijverheid in de Ommelanden droeg dan ook een sterk traditioneel karakter en was primair op de landbouw afgestemd. Zo stonden er 85 koren-, 48 pel- 22 hout- en 32 oliemolens. Verder negen moutwijnstokerijen, die het overigens al spoedig tegen de concurrentie van 'Schiedam' af moesten leggen. Verder waren er nog vijftien touwslagerijen en ook waren er in vrijwel iedere gemeente meerdere grofsmederijen: in 1861 waren het er exclusief de stad Groningen precies 400. Een enkele smederij hield zich al bezig met de vervaardiging van nieuwe landbouwmachines als linzaadpletters en dorsmachines. Dit waren met name de firma's E.J. Smit en D.H. Landweer te Hoogezand. Vaak ging het om imitaties van buitenlandse modellen.

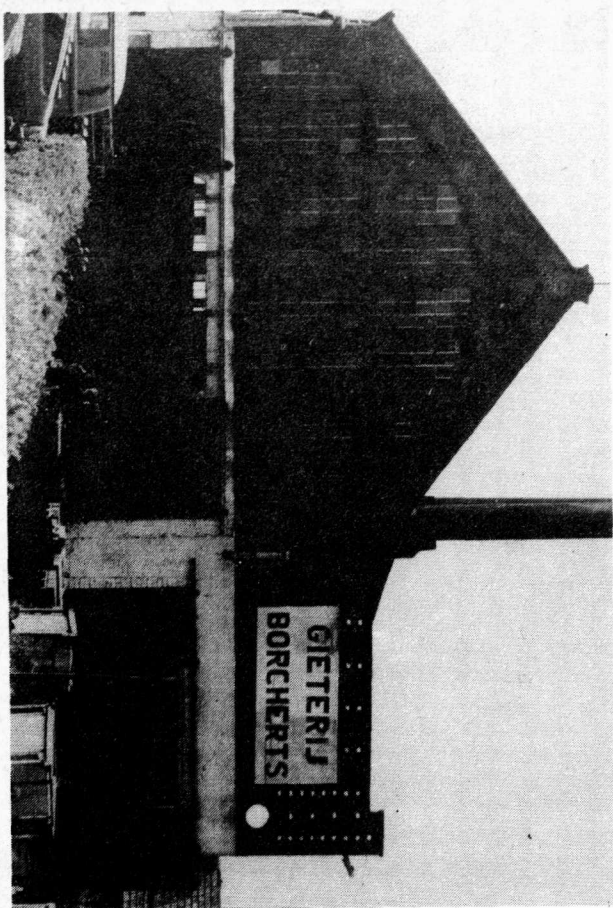
In 1850 waren er voorts 82 scheepswerven met ongeveer 550 werknemers en ongeveer dertig steenen pannenfabrieken met zo'n 300 arbeiders. Ook hier gaat het om oude bedrijfstakken. De scheepsbouw was

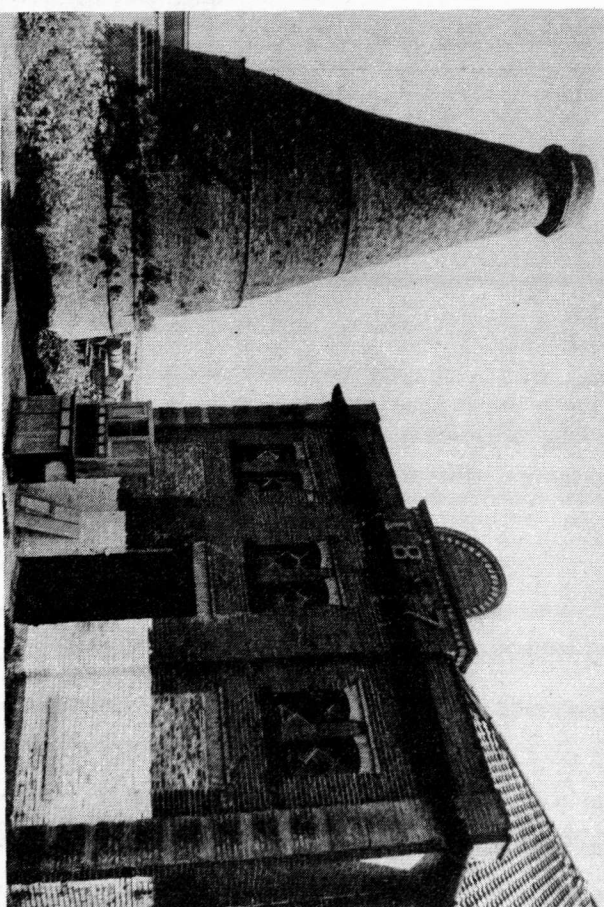
5

6

7

8

sinds de achttiende eeuw in de veenkoloniën gelocaliseerd. Zij kreeg na 1850 een stimulans, omdat de zeevaart op de Noordzee en naar de Baltische gebieden een hoogtepunt beleefde. De steenbakkerijen waren uiteraard ontstaan in de nabijheid van de belangrijke grondstoffen klei en turf.

Stoommachines waren er ook in de provincie nauwelijks. Ze bevonden zich in vijf aardappelmoutwijnstokerijen (zes stuks), één cichorijbrandderij en twee houtzaagmolens. Een relatief gigantische stoommachine van 24 paardenkracht werd in 1850 geplaatst in de sago-flores, aardappelmeele en -siroopfabriek te Foxhol. Volgens de overlevering loste deze machine een aftands paard af. Het is verleiderlijk om met deze vergroting van paardenkrachten de dynamiek in dit bedrijf te introduceren, maar het zou wel historisch onjuist zijn. Het elan was hier namelijk al van meet af aan aanwezig, omdat de deze onderneming geleid werd door de uiterst energieke Willem Albert Scholten. Deze vertrok in 1841 uit Warnsveld bij Zutphen, waar zijn aardappelmeele-fabriekje was afgebrand, naar Foxhol aan de rand van het veenkoloniale gebied, waar immers de aardappelen vandaan moesten komen. In 1850 liepen zijn zaken al uitstekend. Het positief saldo was f 22.680, zijn enkele jaren tevoren gesloten huwelijk met de kaptalverschaaffende dochter van de graanhandelaar Sluis was hier zeker debet aan. Spoedig na 1850 begon de grote uitbouw van het Scholtensconcern en deze ontwikkeling vormt de kern van het industrialisatieproces in de provincie.

1850-1870

de start van het scholten concern

Deze periode was noch voor Nederland, noch voor het noorden een tijd van snelle modernisatie. Toch vonden er wel een paar belangrijke ontwikkelingen plaats. Vanuit landelijk standpunt gezien was de belangrijkste daarvan in deze regio de opkomst van de aardappelmeeleindustrie. Deze bedrijfstak werd gedomineerd door W.A. Scholten. Hij bouwde in 1860 de een jaar daarvoor als suikerfabriek opgezette 'Motk's' te Zuidbroek om tot een aardappelmeelefabriek. Een derde en vierde bedrijf werden in 1866 gevestigd in Veendam en Stadskanaal, terwijl in 1867 in Foxhol naast de eerste fabriek 'Tonden' de aardappelsiroopfabriek 'Eureka' werd gebouwd. Bovendien werd in 1866 de eerste van de in totaal negen buitenlandse vestigingen in Pruisen, Galicië en Polen geopend. Enkele hiervan waren overigens weer snel verdwenen. Scholten was wel de grootste, maar niet de enige producent van aardappelmeele en aanverwante zaken. De eerste concurrent was Gustave Dutalis, die in 1857 zijn bedrijf van Mechelen naar Muntendam verplaatste. Het zou overigens in 1884 door Scholten opgekocht worden. In de jaren zestig werden er in Veendam, het centrum van de Veenkoloniën, door lokale ondernemers nog eens vijf fabrieken opgericht.

Van de ongeveer 1750 stoommachines, die er in 1870 in Nederland waren, bevonden zich er zeventig in de provincie Groningen. De grootste stonden uiteraard in de aardappelmeelefabrieken. Verder werden ze het meest in traditionele bedrijven toegepast als oliemolens, grutterijen, vlasbrakerijen etc. Alleen in Hoogezand zag het er allemaal wat moderner uit. Daar werden in de jaren zestig stoommachines geplaatst in de al eerder genoemde bedrijven van Smit en Landeweer, op de werf voor ijzeren schepen van Boon, terwijl de machine in de ijzergieterij van Ten Oever en Koning al uit de jaren vijftig dateert. Overigens was de scheepsbouw inmiddels aardig in verval geraakt. Bovengenoemde ijzergieterij was waarschijnlijk de tweede van het noorden. De eerste werd in 1852 in de stad Groningen opgericht. Dit bedrijf heeft een tijd erg goed gedraaid. In 1866 waren er tachtig arbeiders, maar spoedig daarna ver-

dween het. De reden hiervan heb ik nog niet kunnen vinden.

De belangrijkste industriële gebeurtenis in de stad was in deze periode de oprichting van de suikerraffinaderij en siroopfabriek 'Self Help' in 1862 aan het Schuitendiep. Dit is de enige fabriek, die Scholten in de stad gebouwd heeft. Meer had hij er in deze tijd trouwens ook niet kwijt gekund, want Groningen was tot 1874 stevig ingeklemd in vestingwallen. Maar belangrijker is natuurlijk, dat een stad een stad een slechte vestigingsplaats is voor landbouwproducten-verwerkende industrieën. Dit speelde voor de suikerfabriek minder omdat deze aanvankelijk ingericht werd om rietsuiker te raffineren.

Langs meer indirecte weg hebben W.A. en zeker zijn zoon J.E. Scholten ook in het industrialisatieproces in de stad Groningen een uiterst belangrijke rol gespeeld. Zo was bijvoorbeeld een kwart van de aandelen van Fongers in hun handen - dat was evenveel als de familie zelf had - en het heeft maar een haar gescheeld of de electriciteitsvoorziening van Groningen was een Scholten-zaak geworden.

Erg belangrijk was ook de opname van Groningen in het landelijke spoorwegnet. In 1868 kwam de verbinding met Leeuwarden tot stand en in 1870 die met Zwolle. Hiemee werden de mogelijkheden voor Groningen vergroot om een specifieke functie in de landelijke economie te vervullen en uit te bouwen. Bovendien werd de in de stad gevestigde reparatiewerkplaats van de spoorwegen een belangrijke werkgever.

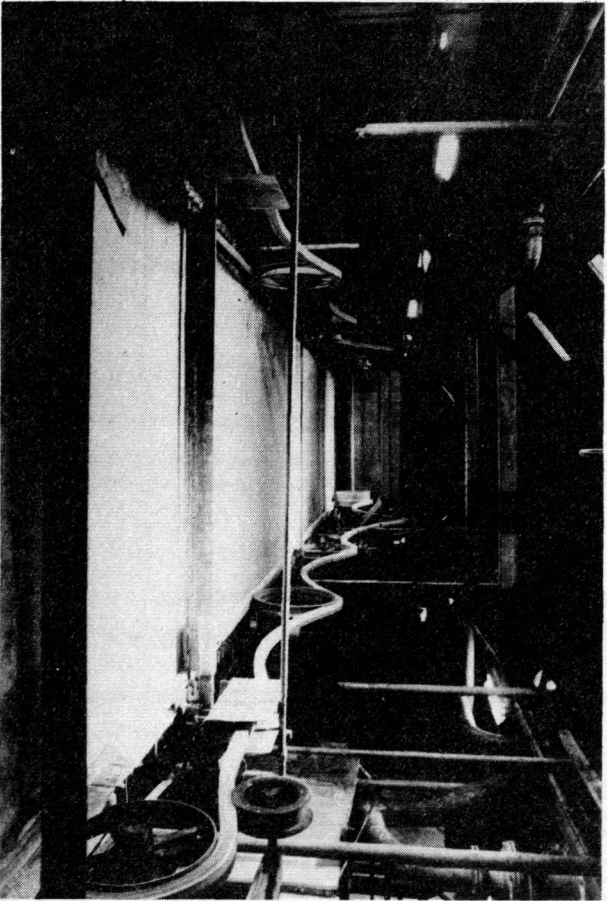
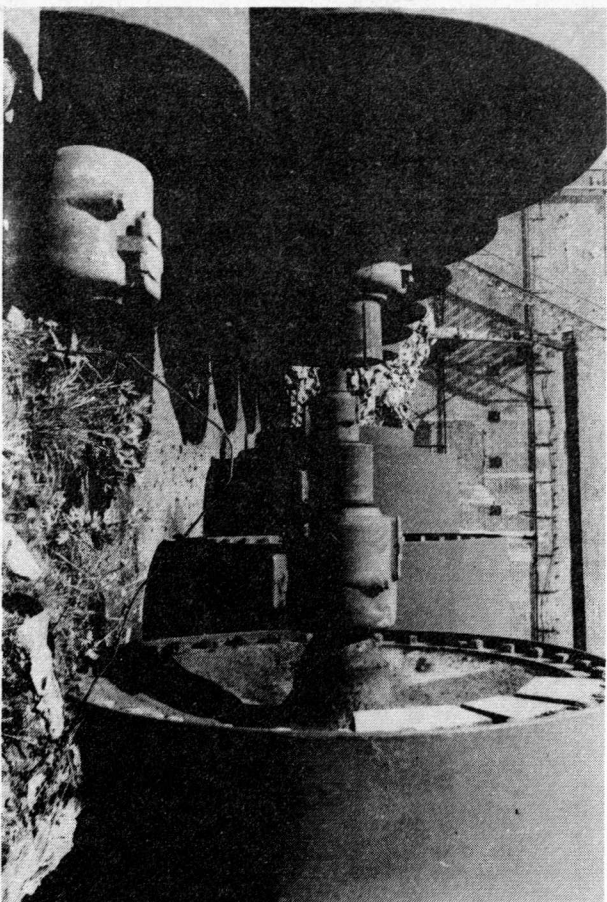
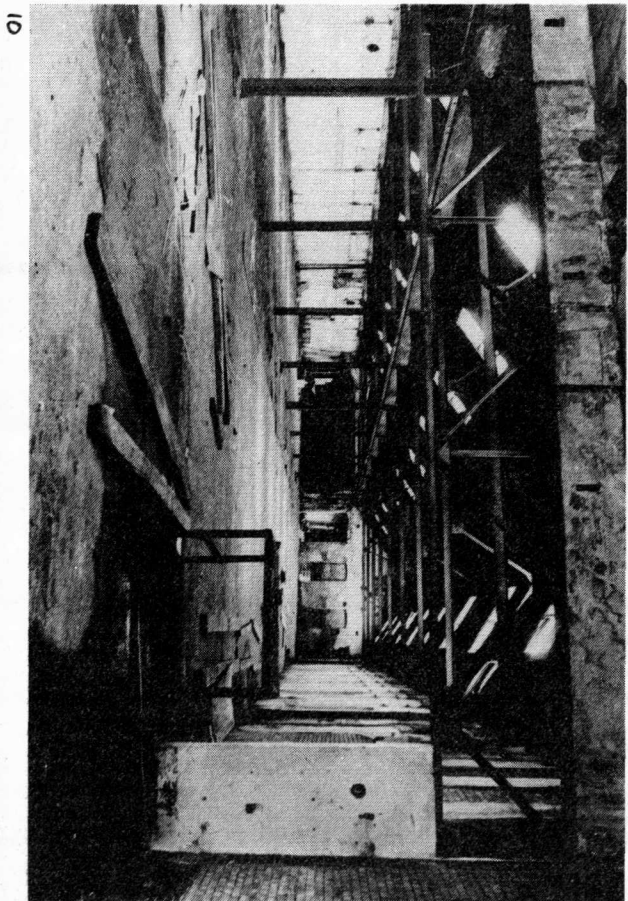
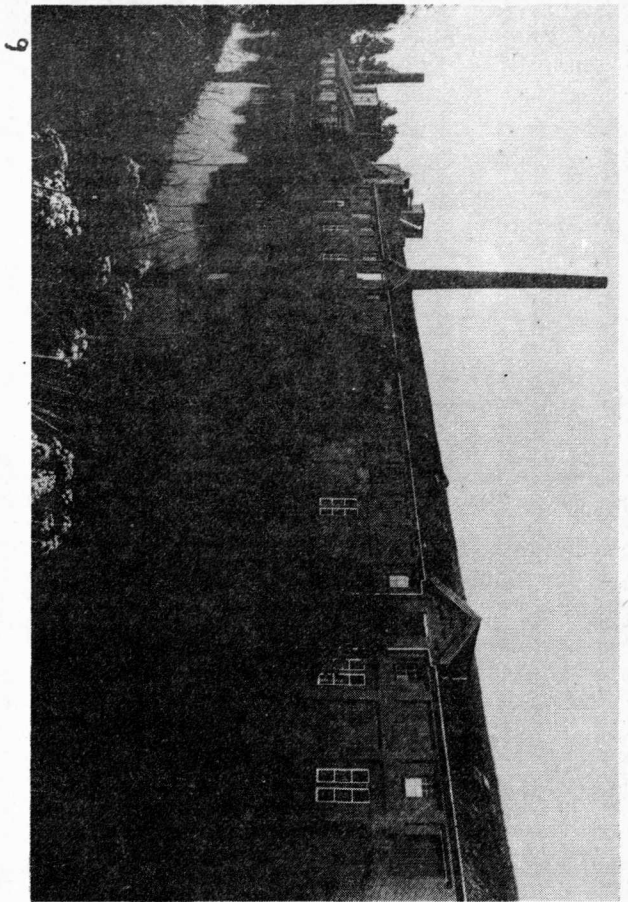
Voor het overige gebeurde er niet veel spectaculairs, maar wel werden in deze periode ontwikkelingen in gang gezet, die later belangrijk zouden blijken. Als voorbeeld kan genoemd worden de plaatsing van stoommachines in dan nog relatief kleine tabaksfabrieken en drukkerijen (Kranenburg, Niemeijer, Gruno-Hoitsema, Van Heijningen, Bosch & Co). Verreweg de grootste werkgever was de vlasspinnerij van Dumon ceau met 164 werknemers (in 1870): de suikerfabriek had 69 mensen in dienst en het derde bedrijf was de wolspinnerij met 48 personen, die in 1870 overgenomen werd door C.W. Schönebaum.

1870-1890

strokarton en confectie

De toename van het aantal aardappelmeelefabrieken zette in deze periode door. Tussen 1860 en 1878 werden in totaal twintig fabrieken opgericht. Daarna ontstond er stagnatie onder invloed van de agrarische crisis. In 1888 waren er zelfs vier bedrijven verdwenen maar daarna probeerden, aange-lokt door de lage aardappelprijzen, enige ondernemers het weer. Met wisselend succes.

Werd de tijd van voor 1870 gekenmerkt door de opkomst van de aardappelmeelefabrieken, in 1870-1890 was het ontstaan van de strokartonindustrie de belangrijkste industriële ontwikkeling in de provincie Groningen. Het ging hierbij om een moderner industrie, omdat het productieproces in sommige opzichten ingewikkelder was en de stichtingskosten van een strokartonfabriek veel hoger lagen. Het eerste bedrijf (Hooites en Beukema) verrees in 1869 in Hoogezand. Een jaar later volgde een uiterst primitieve fabriek in Nieuwe Schans met houten kookvaten, terwijl het karton in de zon gedroogd moest worden. Dit bedrijf hield het maar elf jaar vol. Scholten begon in 1879 met kartonfabricage door zijn moutwijnfabriek in Sappemeer om te bouwen. Aanvankelijk kreeg het artikel weinig aandacht binnen het concern. Dit veranderde pas enigszins toen J.E. Scholten samen met F.F. Beukema een grote onderneming opzette in Hoogezand (1896), terwijl in 1902 in Sappemeer een nieuwe fabriek werd neergezet, die de basis vormde van de latere N.V. Veneda. Centrum van de strokartonindustrie werd overigens

11

9

12

10

Oude Pekela. Daar werden door de ondernemers, voornamelijk uit de kring van boeren, maar ook wel reders en bankiers, de Aastroom (1875), Union (1883), Albion (1888) en Erica (1889) gesticht. Op het eerste gezicht doet het wat vreemd aan, dat alle strokartonfabrieken met uitzondering van één te Ulrum, in of aan de rand van de veenkoloniën gevestigd zijn en niet in de klei-graanstreken. De aanwezigheid van zoet water was echter een uiterst belangrijke vestigingsfactor en dit ontbrak in de kleigebieden.

Met zoveel aardappelmeel- en strokartonfabrieken waren de veenkoloniën, volgens Keuning, een belangrijk industriegebied geworden. In 1890 bevonden zich er, Hoogezand inbegrepen, negentien bedrijven met meer dan veertig werknemers. In de rest van de provincie was er maar één, een vlasfabriek in Usquert. Vijf hadden zelfs meer dan 100 arbeiders in dienst: Scholten-Foxhol, Hooites-Beukema en E.J. Smit te Hoogezand, Scholten-Sappemeer en de aardappelmeelfabriek Mij. Nijverheid te Wildervank. Er waren in de provincie eind 1891 225 stoommachines in gebruik, tegen zeventig in de stad en ongeveer 4350 in het gehele land.

In de stad waren dergelijke grootbedrijven niet te vinden. De grootste groeier was de gemeentelijke gasfabriek, waar in 1890 ongeveer 100 mensen werkten en verder waren er in deze tijd steeds zo'n vijf bedrijven met meer dan veertig werknemers. Het lijkt er haast op, dat de industrie in Hoogezand belangrijker was dan die van Groningen. Toch is dat maar schijn, de diversificatie en dus ook de werkgelegenheid in deze sector was in Groningen veel groter. Ook in deze periode vond in de stad een gestadige opvallende groei van een toenemend aantal bedrijven plaats. Daarbij begon zich steeds duidelijker een bepaalde structuur van de nijverheid af te tekenen, die na 1890 manifest zou worden: een primair op de verzorging van de regio gerichte, relatief kleinschalige nijverheid met oververtegenwoordiging van enkele sectoren. Van deze sectoren met supra-locale betekenis hadden zich voor 1870 al de tabaksfabrieken, graanhandels en drukkerijen afgetekend. Hun groei ging ook daarna door. Belangrijk was vooral de mechanisatie met behulp van gaskrachtmotoren, die in 1890 in vijftien tabaksfabrieken en negen drukkerijen werd toegepast. Daarnaast werkten drie tabaksverwerkende bedrijven en twee drukkerijen (Hoitsema en Oppenheim) met stroom. De opening van het Eemskanaal, dat overigens niet aan de verwachtingen beantwoordde, bracht na 1876 een concentratie van graanpakhuizen langs de Oosterhaven met zich mee.

In de jaren tachtig werd de basis gelegd van de Groningse confectie-industrie. De confectie was een modern verschijnsel. Massafabricage van kleding zou dit product binnen bereik brengen van grote groepen mensen, voor wie het maatkostuum en dergelijke onbetaalbaar waren. Ook de confectionnaires en gros zijn pas ver na 1900 in de statistieken opgenomen, omdat toen de productie in ateliers geconcentreerd werd. Daarvoor werd de kleding door thuiswerkers vervaardigd en de aantallen, die hierbij betrokken zijn geweest, laten zich heel moeilijk traceren. Maar het is verantwoord de opkomst van deze bedrijfstak te verbinden aan de oprichting van de ondernemingen als de Gebrs. Levie (1880), Muller (1885) en Grol (1886).

Scholten ontplooi in de stad geen directe industriële activiteiten. Wel werd het hoofdkantoor naast de suikerfabriek gevestigd en bovendien woonde de familie in Groningen. In 1881 werd het Scholtenshuis aan de Grote Markt gebouwd. In 1872 al was het buitenverblijf Villa Gelria gereed gekomen. De koepel bij het viaduct (1869) stond precies halverwege beide huizen, zodat de ongetwijfeld uiterst vermoeiende tocht van de Grote Markt naar Helpman niet in één ruk gemaakt hoefde te worden. Overigens is het te hopen, dat Villa Gelria ooit net zo mooi gerestaureerd zal

worden als met de koepel gebeurd is. Het ergste valt echter te vrezen, want het huis wordt op dit moment schandelijk verwaarloosd. Toch verdienen ook deze mommenten van 'industriële wooncultuur' aandacht en conservatie. Al was het alleen al om het contrast met 'nette' arbeiderswoningen zoals rond 1870 aan de eerste Willemstraat verrezen, levend te houden. Die moeten natuurlijk ook blijven.

1890-1914

de provincie: suiker en zuivel

Een gebeurtenis van de eerste orde was de oprichting van de N.V. Noord-Nederlandsche Beetsuikerfabriek te Hoogkerk-Vierverlaten. Een van de initiatiefnemers was J.E. Scholten. Hij kon de bedragen, die de stichting van zo'n gigantisch bedrijf met zich meebracht, niet alleen opbrengen. Vandaar dat de oprichtingsacte mede werd ondertekend door een drietal bankiers. Eén hiervan kwam uit Roosendaal. In de buurt van deze stad stonden al enige suikerfabrieken en hierheen werden voordien de in het Noorden verbouwde bieten vervoerd. Overigens werd de bietenteelt pas na de stichting van de suikerfabriek uitgebreid ter hand genomen. In 1892 werd in de provincie Groningen slechts op twintig hectaren suikerbieten verbouwd, maar dit waren er in 1914 al 5132. Deze industrie is dus niet aan de agrarische structuur aangepast, maar andersom. Dit verklaart het ontbreken van een Gronings monopolie in deze bedrijfstak, zoals dat in de aardappelmeel- en strokartonindustrie wel bestond.

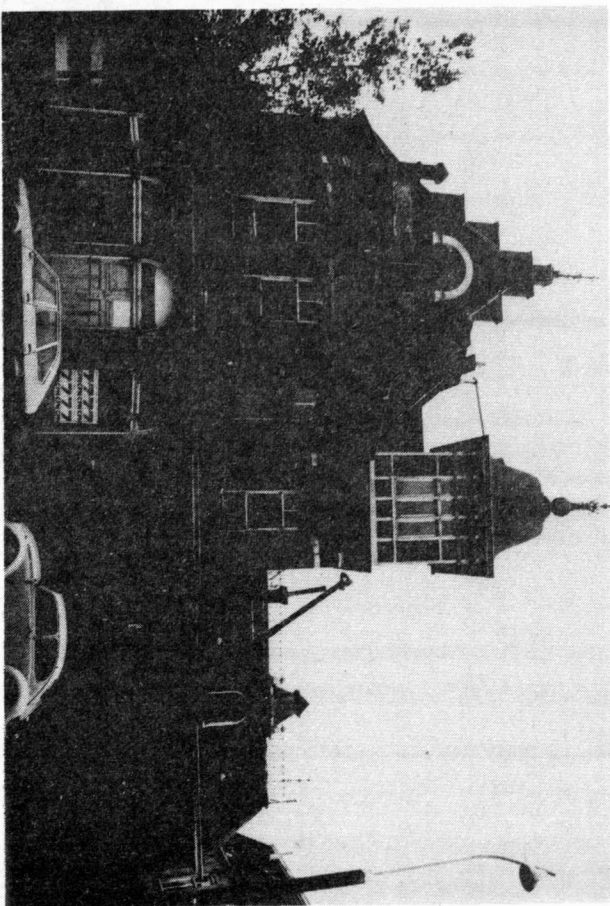
De omstandigheid, dat de suikerfabriek na 1900 erg goed begon te draaien, terwijl er bovendien wel eens moeilijkheden over de participatiecontracten ontstonden, leidde er toe, dat in de boerenorganisaties een propaganda-actie tot oprichting van een coöperatieve fabriek gevoerd werd. Deze resulteerde in de oprichting van de Friesch-Groningsche en de Centrale Suikermaatschappij (C.S.M.), waarin de Noord-Nederlandsche in 1919 was opgegaan. Alleen al de bouwkosten van de Friesch-Groningsche bedroegen f2,8 miljoen. Dat de boeren deze onderneming toch aangedurfd hebben, is wel toegeschreven aan de 'coöperatiekoorts', die rond 1900 woedde. Belangrijkste oorzaak hiervan was wel de vooral tijdens de crisisjaren (rond 1878-rond 1896) ontstane onoverbrugbare kloof tussen boeren en speculatieve fabriekanten over de prijzen van de grondstoffen, waarbij beide partijen probeerden het voordeel aan hun kant te krijgen.

Van de 22 strokartonfabrieken, die eind 1914 in de provincie stonden, hadden acht de coöperatieve vorm. Dit waren ook meteen de grootste: De Halm (Hoogkerk), De Toekomst (Scheemdermeer), De Dollard (Nieuweschan), De Vrijheid (Ommelandervijk), Ons Belang (Stadskanaal), Reiderland (Stadskanaal) en De Eendracht te Appingedam hadden alle een productievermogen van meer dan 300 ton per week. Alleen Union te Oude Pekela bleef hieronder. Van de speculatieve fabrieken werd dit totaal alleen door Scholten-Sappemeer gehaald. Van de 25 aardappelmeelfabrieken waren er twaalf speculatief, waaronder de vijf Scholten-fabrieken. Hier liepen de groottes door elkaar heen.

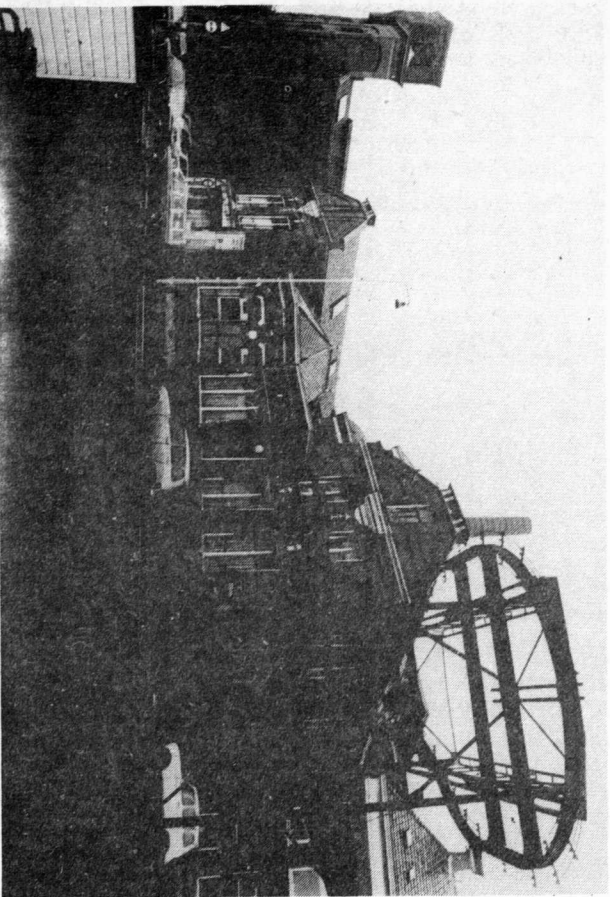
De coöperatie werd ook dominant in de zuivelindustrie die, na een voorzichtig begin in de jaren tachtig, na 1890 goed van de grond begon te komen. In 1900 waren er al 52 zuivelfabrieken, waarvan 32 coöperatieve. Het ging hierbij om kleine bedrijfjes met een lokaal verzorgingsgebied. De concentratie in de Groninger zuivel begon pas na 1914 en eerst toen kreeg zij landelijk iets in de melk te brokkelen.

De kern van het industrialisatieproces in de provincie werd dus gevormd door de opkomst van een kwartet landbouwindustriën. Hiervan was de suikerindustrie de meest spectaculaire, maar qua omzet en

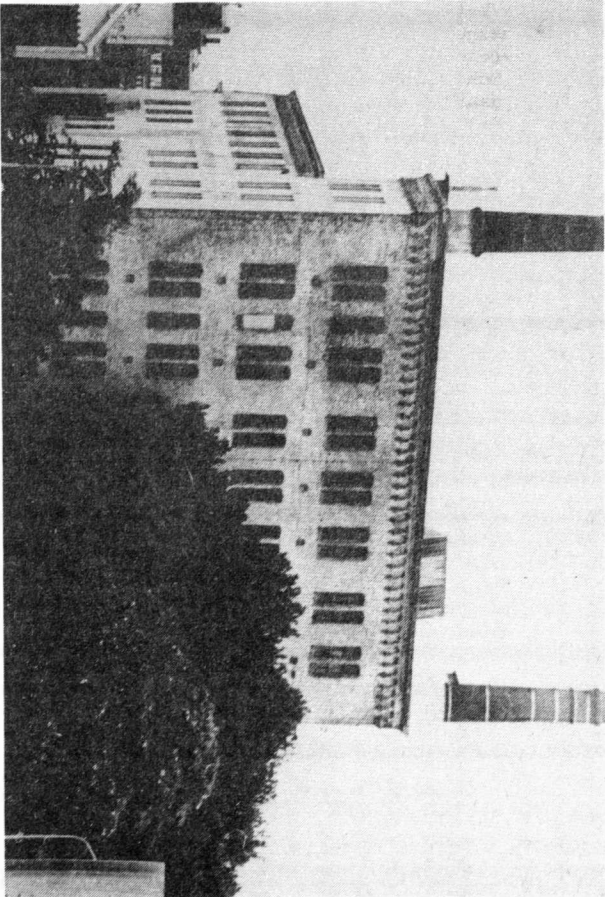
16

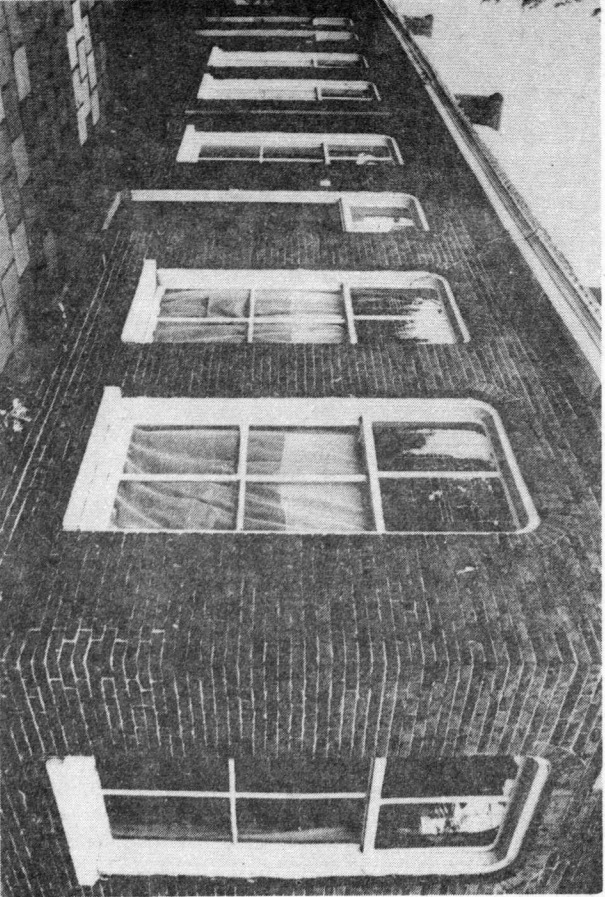
15

14

13

werkgelegenheid waren de aardappelmeel- en vooral strokartonfabrieken de belangrijkste. De industrieën waren door de grondstoffenvoorziening, maar ook door de kapitaalverschaffing nauw verbonden met de agrarische sector, waarin uiteindelijk toch de meeste mensen werkzaam waren. Daarom kan er in deze regio moeilijk van een industriële revolutie gesproken worden, al was wat er gebeurde heel ingrijpend, ook landelijk gezien. Bovendien ontbraken hier industrieën, die elders door hun vertakkingen naar andere bedrijven de bij uitstel stuwende bedrijfstakken waren, zoals de textiel en vooral de metaal, bijna volledig. Geheel afwezig waren ze echter niet. Sommige bedrijven in de metaalsector ontwikkelden zich tot ondernemingen van middelbare grootte. Te denken valt aan de motorenfabriek Brons, de machinefabrieken Boon Molema 6 De Cock (Hoogezand), Van Dam en Gorter (Uithuizen) en ten Horn (Veendam), de rijwielfabriek Gruno te Wildervank en de ijzergieterij Koning te Slochteren. De reeds eerder genoemde ijzergieterij Ten Oever, Koning en Co en de machinefabriek E.J. Smit hadden in deze periode zelfs meer dan 100 werknemers. Ook de scheepsbouw begon zich weer enigszins te herstellen, omdat men onder meer op modernere typen overschakelde. Dit bracht de groei van Hoogezandster werven als Bodewe's en Smit met zich mee.

1890-1914 de stad:

industrialisatie op bescheiden schaal

Ook in de stad Groningen is de industriële revolutie van Nederland geenszins begonnen. Toen het er landelijk allemaal wat op begon te lijken, verdwenen hier juist twee belangrijke grootbedrijven. De vlasfabriek van Dumonceau, waar in 1890 nog een voor het personeel succesvol verlopen staking had plaatsgevonden, sloot na het overlijden van haar directeur in 1891 de poort en ook de wolspinnerij etc. van Schönebaum ging dicht. Diens zoon heeft het nog een jaar met een nieuw bedrijf geprobeerd, maar ook dit hield niet vol. Omdat er geen bedrijfsarchieven over zijn, zijn de precieze oorzaken van deze sluiting niet aan te geven.

Toch was het economisch gezien zeker geen tijdperk in mineur. De groei van sommige sectoren, die in de vorige perioden al was ingezet, ging nu versneld door. Opmerkelijk was de snelle mechanisatie in de graanhandels. Dit hing samen met de oprichting van de gemeentelijke electriciteitscentrale in 1902. Deze werd primair opgezet voor verlichtingsdoeleinden. Maar om de centrale overdag door te laten draaien, werd al snel goedkope krachtstroom geleverd. Daardoor werd het met name voor kleine bedrijven aantrekkelijk om handaandrijving te vervangen door electromotoren. Ook veel kleinere drukkerijen gingen nu mechaniseren. In 1910 waren er 30 graanpakhuisen en 26 drukkerijen met electromotoren. In totaal hadden eind 1911 79 bedrijven met 5 werknemers of minder en 55 met zes tot 20 arbeiders elektrische aandrijfkraft. Er werden vrijwel geen gaskrachtsmachines meer geïnstalleerd. Ze waren te duur, te ingewikkeld en te bewerkelijk.

De electromotor is voor de ontwikkeling van de Groningse bedrijven eigenlijk belangrijker geweest dan de stoommachine, omdat de gemiddelde bedrijfsgrootte zodanig was, dat een stoommachine niet rendabel kon zijn. Terwijl elders in het land enorme ondernemingen ontstonden, bleven de Groningse -hoewel ze in de stedelijke economie steeds belangrijker werden- relatief klein. Dit blijkt wel uit de top 20 van de Groningse bedrijven voor eind 1914:

- De Gasfabriek (199 werknemers)
- Rijwielfabriek Fongers (179)
- N.V.Th.Niemeijer (114)
- Friesch-Groningsche (105)

- Albino Maatschappij (97)
- Noord-Nederlandsche Olieslagerij en lijnkoekfabriek (96)
- Tricotagefabriek Falke & Mekel (91)
- Zakkenfabriek Gebr. De Swaan (85)
- Suikerraffinaderij Scholten (79)
- Worstfabriek Wed. Gerzon (77)
- Sigarenfabriek De Pionier (75)
- Meubelfabriek J.A. Huizinga (72)
- Confectieatelier Greitman en Rodenburg (67)
- Uitgeverij J.B.Wolters (66)
- Herstelplaats Spoorwegen (66)
- Scheepwerf Botje, Ensing en co. (63)
- Confectieatelier Ville de Paris (58)
- Vleeswarenfabriek Kraft en co. (58)
- Kunstmeestfabriek Van Hoorn Luitjens en Kamminga (56)
- Vleeswarenfabriek E.Noack (55)

De voedings- en genotmiddelenindustrie, die primair op de regio gericht was, vormde de hoofdmoot, aangevuld met enige drukkerijen en kledingsfabrieken. Opvallend is de tweede plaats van Fongers. Dit bedrijf was ontstaan uit een in 1871 gestichte smederij, waar sinds 1884 fietsen vervaardigd werden. In 1896 werd een imposant nieuw bedrijf aan de Hereweg opgericht. Ook andere bedrijven pleegden in deze tijd nieuwbouw, zoals Niemeijer (1904) en Wolters (1906).

Groningen werd ook in deze tijd geen echte industriestad. Dit komt duidelijk naar voren in de tienjaarlijkse beroepstelling, die sinds 1889 gehouden werd. Bij de tellingen van 1889, 1899 en 1909 werd respectievelijk 40%, 44% en 40% der beroepsbevolking in de sector nijverheid geplaatst. Groningen lag daarmee ongeveer gelijk met en in 1909 zelfs onder het landelijk gemiddelde en daarbij moet dan nog bedacht worden, dat de industrie in eerste instantie een stedelijk verschijnsel was. Een qua grootte vergelijkbare stad als Haarlem, nu ook niet bepaald de modernste van het land, scoorde met haar industriële beroepsbevolking al steeds zo'n 5% hoger. Uit de beroepstellingen is ook op te maken welke bedrijfstakken oververtegenwoordigd waren. Het aandeel van Groningen in de landelijke beroepsbevolking in de boekdrukkerijen en de kledingsfabricage was zeker tweemaal zo hoog als haar aandeel in de totale beroepsbevolking. Gezien het voorgaande zal dit geen verbazing wekken, evenmin als het feit, dat het aandeel in de metaalindustrie, ondanks Fongers, onder het landelijk gemiddelde bleef.

besluit

Hierboven is genoegzaam aangegeven, dat de Groningse industrie zeker geen beslissende, maar toch wel een niet te verwaarlozen rol in de industrialisatie van Nederland gespeeld heeft. Deze verdient zeker verder meer kwantitatief onderzoek.

Bovendien is duidelijk naar voren gekomen, dat de Groningse industrie tot 1914 relatief kleinschalig was. Ook daarna is zij dat lange tijd gebleven. Maar de toekomst was steeds meer aan de grote concerns, al kunnen ook die in de scep draaien, zoals met Scholten-Honig wel is gebleken. Van de vele in dit verhaal opzettelijk met naam genoemde fabrieken, is dan ook een groot aantal afgebroken. Sommige zijn in een groter complex ingebouwd, zoals de beetwortelsuikerfabrieken, terwijl anderen, zoals Motké en Fongers, vervallen zijn tot troosteloze ruïnes. Het is te hopen, dat dit overzicht bijdraagt tot het besef, dat zich in die gebouwen een uiterst belangrijk gedeelte van de geschiedenis van de regio heeft afgespeeld, zodat grotere aandacht voor en consideratie met dit soort monumenten alleszins gerechtvaardigd is.

Geraadpleegde literatuur

De carton en papierfabrieken van het W.A.Scholten en de Nederlandse strocartonindustrie, Groningen 1954.

H.P. Coster, Het Groningse bedrijfsleven omstreeks het midden der vorige eeuw, in: Groningse Volksalmanak 1947 pp. 40 t/m 58.

Gedenkschriften 1913-1938, Vereeniging Friesch-Groningsche coöperatieve Beetwortelsuikerfabriek 1913-1938, Groningen 1938

Gedenboek 50-jarig bestaan N.V. De Groninger Rijwielenfabriek A.Fongers, Groningen 1946.

Floor van Gelder en Frits Snijder, De staking van de stukarbeiders bij de machinale vlaspinnerij van Dumonceau te Groningen in 1890, in: Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland, 1976 pp. 157-180.

J.A.de Jonge, De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914, Amsterdam 1968.

J.A. de Jonge, The role of the outer provinces in the process of Dutch economic growth in the nineteenth century, in: J.S.Bromley, E.H.Kossmann ed. Britain and the Netherlands vol. IV, Den Haag 1971, pp. 208-226.

J.W.Keiser, De Groninger confectie-industrie, in: De Groningsche Volksalmanak, 1942 pp. 79-97.

H.J. Keuning, De Groninger Veenkolonieën, Utrecht 1933.

H.J. Keuning, De regio Groningen, Groningen 1974.

P. Kooij, De eerste verbruikers van electriciteit in de gemeente Groningen (1895-1912), in: Economisch- en Sociaalhistorisch Jaarboek, 1972 pp. 274-303.

P. Kooij, De industriële revolutie, in H. Baudet, H. van der Meulen (red.) Kernproblemen der economische geschiedenis, Groningen 1978 pp. 204-215.

G. Minderhoud, Ontwikkeling en betekenis der landbouwindustrie in Groningen, Wageningen 1925.

Verslag van den toestand der provincie Groningen 1850-1914.

Verslag van den toestand der Gemeente Groningen 1851-1914.

75 - Uitgave ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de N.V. Noord-Nederlandsche Beetwortelsuikerfabriek, z.p. 1971.

A. Winkler Prins, W.A.Scholten, Herinneringen uit het leven van een industrieel, Groningen 1892

Fotobijlage provincie Groningen:

- Blz. 14 - 1. Korenbeurs, Groningen.
- 2. Noorderhaven n.z. graanhandel, Gron.
- 3. Lage der A pakhuizen, Groningen.
- 4. Lage der A achterkant pakhuys, Gron.
- Blz. 16 - 5. Motké, Zuidbroek: aardappelmeel.
- 6. idem.
- 7. Ten Oever (voorheen), Hoogezand: ijzergieterij.
- 8. Muntendam, steenfabriek met kalkoven.
- Blz. 18 - 9. Hoites-Beukema, Hoogezand: strokarton.
- 10. Union, Oude Pekela: strokarton.
- 11. Erica, Oude Pekela: strokarton.
- 12. De Vrijheid, Ommelandenwijk: strokarton.
- Blz. 20 - 13. Arbeiderswoning Willemstraat, Gron.
- 14. Noach, Groningen: vleesfabriek.
- 15. Scholten, Groningen: suikerfabriek.
- 16. Fongers, Groningen: rijwielfabriek.